

MI KÖZE A NYELVNEK A TÁRSADALOMHOZ?

Nádasdy Ádám
ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék

Elhangzott 2003. nov. 14-én a
„Múlt – jelen – jövő: A társadalomtudományok szerepe a változó világban”
c. konferencián (MTA, Bp.)

Van-e köze a nyelvnek a társadalomhoz? Erre a kérdésre szinte gondolkodás nélkül „igen” válaszolhatnánk — pedig nyelv és társadalom között korántsem egyértelmű a viszony. Előadásomban megkísérlem a kérdést körüljárni, és több oldalról megközelítve, többféle választ találni rá.

Első válaszunk tehát az, hogy természetesen van köze van a kettőnek egymáshoz, hiszen nyelv nélkül nincsen társadalom. Ez igaz, csak hogy ez nem nyelvészeti megállapítás, hanem antropológiai, sőt jóformán biológiai, mert azt mondja ki, hogy ennek az állatfajnak — a homo sapiensnek — a létezmódjához hozzá tartozik a nyelv. A társadalomnak és az embernek ezt a létfeltételét, tehát hogy nyelvet kell használnia, *nyelviségnek* nevezem. Ebben az értelemben a nyelvnek úgy van köze a társadalomhoz, mint mondjuk a szülésnek: anélkül sincsen társadalom, hiszen az emberek meghalnak, újaknak kell születniük. Minden egészséges, érett homo sapiens tud beszélni, és mindegyiket anya kell, hogy szülje. Ebben azonban humán-tudományi kutatnivaló nincs. Ezek a társadalom létfeltételei, de nem létezési módjai, és ahogyan a szülészet sem társadalomtudomány, úgy a nyelvészet sem az. Ezt a megállapítást nem gyengíti az a tény, hogy mindkettőnek vannak társadalomtudományi vonatkozásai: így a szülészetnek például a gyermekvállalási kedv, az abortusz, a szülési életkor, a nyelvtudománynak például a szókölcsönzés, a művelt norma és helyi nyelvjárás viszonya, a liturgikus nyelvek léte stb. A nyelvviségnek tehát csak annyiban van köze a társadalomhoz, hogy annak egyik létfeltétele.

Születés és halál csak egyféle van, de nyelv sokféle. Míg tehát a nyelvviség szempontjából minden ember és minden társadalom egyforma (mert megtanulja és használja a nyelvet), addig nagyon is különböznek abban, hogy melyik nyelvet használják, azaz milyen nyelvűek. Azt, hogy ki, mikor milyen nyelvet használ, *nyelvűségnek* nevezem. Van-e köze egy adott nyelvnek egy adott társadalomhoz? Véletlen-e vagy sem, hogy bizonyos társadalmak éppen azokat a nyelveket használják és nem másokat? Ha tehát úgy fogalmazzuk meg kiinduló kérdésünket, hogy mi köze a nyelvűségnek a társadalomhoz, talán kevésbé triviális választ kapunk.

Úgy tűnik, a társadalmak intim kapcsolatban vannak az általuk használt nyelvvel. A hollandban gazdag a hajózási szókincs, míg a románban a pásztorkodás szókincse fejlett. Az angolok intim kapcsolatban állnak a vízzel, a tengerrel, így — mondhatjuk — nem véletlen, hogy kifinomult szókincsük van a víz világának megragadására. Három különböző vízi állatot angolul *lobster*, *crab* és *shrimp* névvel jelölnek, míg magyarul ezekre csak egyetlen szó van: *rák*. Az eszkimók három-négy különféle szóval különböztetik meg a hó fajtáit (ha nem is hús

meg harminc szóval, mint azt a zszurnalisztikus tudományfoklór szereti állítani). Csakhogy ezek a példák mind a szókincsre vonatkoznak, az pedig esetleges és mennyiségi kérdés. A magyarban például két jellegzetes ételre, a *zsiroskenyérre* és a *paprikáskrumplira* nincs külön szó, csak más szavakból összetett szerkezet. Ez azonban nem mutatja, hogy az angoloknak a rákfélék fontosabbak volnának, mint a magyaroknak a zsiroskenyér. A szókincsnek nincs köze a nyelvhez, mely rendszer, és csupán hangtani és nyelvtani alrendszerből áll. Ha a szókincset azonosítanánk a nyelvvel, úgy járnánk, mint ha a várostörténész aszerint jellemezné a városokat, hogy milyen színű házból hány van bennük. Ez is összefügg, persze, a környezettel (milyen színű kő vagy építőanyag adódik a környéken, mi a divat, honnan veszik a mintákat), de ennél sokkal fontosabb az utcaszerkezet, a közlekedés, a gazdaság, vagyis a város struktúrája. A nyelvnek ugyanúgy van struktúrája, mint a városnak, sőt voltaképpen nem más, mint struktúra, és ahogy a város sem épületek összessége, úgy a nyelv sem szavak halmaza.

Mármost ha a nyelvek tényleges szerkezetét akarjuk összefüggésbe hozni az őket használó társadalmakkal, hamar zátonyra futunk. A franciában többféle múlt idő van ('gondoltam' lehet *je pensais*, *j'ai pensé*, *je pensai* stb.), az oroszban csak egyféle (*dumal*), ám egyáltalán nem világos, hogy ez bármilyen módon összefüggene a két társadalom milyenségével, hogy tehát különbségeik bármilyen korrelációt mutatnának e különbséggel. A magyar *három alma* egyes számú szerkezet megfelel a német *drei Äpfel* többes számú szerkezetnek: vajon mutatja-e ez, hogy a magyar társadalom számára a számosság, a mennyiség kevésbé fontos, mint a németajkú beszédközösség számára? Nem, sőt, a magyar iskolákban hagyományosan magas színvonalú a tanulók matematikai teljesítménye. Azt a közismert érvet már talán elő se kellene hoznom, hogy a magyar nyelvtan a nemeket nem különbözteti meg, mégsem tapasztaljuk, hogy e különbségre kevésbé volna érzékeny a magyar társadalom, mint mondjuk a szlovák, ahol vannak nyelvtani nemek.

Mondjuk ki, hogy a nyelv lényeges jegyei — mint például az igeidőrendszer, a számosság, a nyelvtani nemek — egyáltalán nem korrelálnak az őket használó társadalmak milyenségével. A nyelvűség irreleváns. Egy nyelven belül is számos példával mutathatjuk ki, hogy a nyelvrendszer elemei függetlenek az ábrázolt „valóságtól” (jelentsen ez bármit). A magyarban például semmi „értelme” sincs, hogy a *hová?* kérdésre Sopron esetében a *-ba*, de Szolnok esetében a *-ra* ragot kell használni, hiszen a *Sopronba utazott* ugyanazt fejezi ki, mint a *Szolnokra utzott*, és fordítva is ugyanolyan illogikus volna.

Ehhez az alaktani (azaz morfológiai) példához adjunk még egy mondattani (azaz szintaktikai) példát. Bizonyos igék és melléknevek beférkőznek az igekötő és az ige közé, így például beférkőző az *akar*, *mer*, *tud*, *fog*, *képes* (*rá akar lépni*, *rá mer lépni*, *rá tud lépni*, *rá fog lépni*, *rá képes lépni*), viszont nem-beférkőző a *fél*, *utál*, *imád*, *gyáva* (azaz nincs olyan, hogy **rá fél lépni*, **rá utál lépni*, **rá imád lépni*, **rá gyáva lépni*, csak azt lehet mondani, hogy *fél rálépni*, *utál rálépni*, *imád rálépni*, *gyáva rálépni*). E megoszlásnak valamely értelmes külvilágbeli indokát megtalálni éppoly nehéz volna, mint a németben a *der Tisch – die Tür – das Fenster* nemi megoszlását társadalmi összefüggésbe helyezni.

Be kell látnunk tehát, hogy a nyelv szerkezete, kategóriái önkényesek, amennyiben nem „tükrözik” a társadalmat, a beszélő jellemét vagy lelkét, sőt a világot se. A nyelv nem tükröz

semmit. Különösen fontos ezt belátni a nyelv és a gondolkodás viszonyával kapcsolatban, mert ott sokan tettek (és tesznek ma is) elhamarkodott kijelentéseket. Nincs semmilyen bizonyítékunk arra, hogy létezne például a magyar nyelvhasználat által meghatározott „magyar gondolkodás”, azaz hogy azonos anyanyelvű személyek gondolkodása — társadalmi, nemi stb. különbségeik ellenére — a közös anyanyelv miatt jobban hasonlítana egymásra, mint a más anyanyelvűekére. Ez ugyanúgy nem igaz, mint a fajelméleteknek az az állítása, hogy a fajiság szavatolna valamiféle sajátos „faji” gondolkodásmódot, a különböző nyelvűség ellenére is, azaz hogy azonos „fajúak” mindig egyformán gondolkodnak (bármilyen anyanyelvűek), és fordítva: egy nyelvközösségen belül a „másfajúak” gondolkodása gyökeresen más. Ez nem igaz. Ha volna a magyar nyelv által meghatározott „magyar gondolkodás”, abban például a férfi-nő különbségnek jelentéktelenebbnek kellene lennie, mint a „szlovák gondolkodásban” — ilyen különbségeket nem tapasztalunk. Ráadásul a két vagy több nyelvet kiválóan beszélőkről fel kellene tételeznünk, hogy többféleképpen gondolkodnak. Elképzelhető, hogy pszichológiailag van különbség a gondolkodásban az éppen használt nyelv függvényében, de ez akkor megint inkább antropológiai-fiziológiai kérdés, nem pedig társadalmi vagy kulturális.

Ellenpéldának felhozhatnánk olyan nyelvi jelenségeket, melyek szemmel láthatólag összefüggenek társadalmi tényezőkkel. Ilyen a tegezés-magázás különbsége (ha igeragozási, tehát strukturális különbséggel jár: *te mész, ön megy*), vagy a férfi-női beszéd (francia *je suis vieux* 'öreg vagyok', férfi által mondva, de *je suis vieille* ugyanaz nő által mondva). Ilyen különbségek valóban vannak, de a nyelvek-társadalmak összevetésekor kiviláglik, hogy nem korrelálnak rendszeresen és megjósolhatóan az egyes társadalmak értékrendjével vagy viszonyaival. Az ókori görögben és latinban a rabszolga ugyanúgy tegezte urát, mint ura őt, pedig az alárendeltség markánsabb volt, mint a mai Magyarországon. A németben — ahol egyébként vannak nyelvtani nemek — saját magáról szólva a beszélő nem tesz különbséget (*ich bin alt* 'öreg vagyok', akár férfi mondja, akár nő). Vagyis e nyelvi jelenségek hol megfelelnek a társadalom viszonyainak, hol nem: ez legfőljebb esszéisztikus eszme-futtatásokat engedhet meg, tudományos komklúziót nem.

A társadalmak között értékkülönbségeket lehet tenni: vannak primitív társadalmak és vannak fejlettek, vannak makroszinten működők és mikroszinten funkcionálók és így tovább. A nyelvek között ilyen különbség nincs. Az általunk ismert emberi nyelvek — a ma élők és az írásban ránk maradtak — pontosan ugyanolyan szervezettségűek és bonyolultságúak.

Érdekes, hogy mindez — tehát a nyelvűség mint társadalmi vagy kulturális probléma — csak az újkorban, főleg a romantikában vetődik fel, a nacionalizmus kialakulásával. Addig egy sokkal reálisabb szemlélet uralkodott, mely szerint a nyelv pusztán kód, mely lehet ilyen vagy olyan, csak az üzenet a lényeg. Nem érdekelt senkit, hogy Nagy Károly császár milyen nyelven beszélt környezetével (alighanem németül, azaz frank dialektusban), és azon sem volt szokás tépelődni, hogy Jézus és Pilátus milyen nyelven beszéltek azon a vészterhes tárgyaláson. Nem valószínű, hogy Jézus tudott latinul. Ha tudott görögül, akkor használhatták azt, hiszen Pilátus — mint művelt római — nyilván beszélt görögül. Vagy tolmácsot használtak, aki arámiról görögre (vagy latinra) fordított. A görög nyelvű evangéliumok minderről egy szót sem szólnak, az egész párbeszédet görögül adják elő. Igazuk van: a lényeg az, hogy mit mondtak a

jelenlévők, nem az, hogy milyen nyelven. Egyetlen helyen idézik Jézus valódi szavait: amikor halála előtt óhéber nyelven mond egy zsoltárrészletet (*Éli, Éli, lamma sabaktani*) — ám vegyük észre, hogy itt nem a nyelv alapfunkciója, a közlés játszik szerepet, hanem a szakrális-liturgikus, sőt metanyelvi funkció. Mert fontos ugyan, hogy mit jelent az idézet („Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?”), de ugyanilyen fontos, hogy Jézus mint hithű zsidó ember a halála pillanatában héberül mondjon valamit, és éppen egy szentírási idézetet.

A régi görög szerzők gyakorlatilag semmit sem írnak a nyelvekről és a nyelvüsről (a nyelvüsről, azaz magáról a nyelvi jelenségről igen) — holott kultúrákról, vallásokról, szokásokról bőségesen beszámolnak. A régiségben az írástudás gyakran egy bizonyos nyelv használatát jelentette, tehát pl. írni csak latinul (vagy görögül vagy arabul) lehetett, így az, hogy valamit írásban rögzítünk, automatikusan ezen nyelvekre való fordítást is jelentett. Aki írni-olvasni tudott, az latinul (görögül, arabul) kellett hogy tudjon, hiszen különben mit írt volna? És aki olvasni tudott, az általában automatikusan fordította is a leírt szöveget a környezetének mindennapi nyelvére. Az olasz középkorban a *sa la grammatica* („tudja a nyelvtant”) kifejezés egyszerre jelentette, hogy tud írni és tud latinul, hiszen olaszul nem lehetett írni (vagy legalábbis nem volt szokás, hiszen jogi célra alkalmatlan volt). A kereszténységet általában sem érdekelte a nyelvüség (mint ahogy a fajiság sem — máig sem tudjuk például, hogy Szent Ágoston néger volt-e vagy sem); a kereszténység úgy gondolta, hogy a nyelvüség egyáltalán nem teszi az embereket más gondolkodásúvá, a lényeg az üzenet, a tartalom. A kereszténység tehát az előadásom címében feltett kérdésre egyértelműen azt válaszolja: semmi.

Az csak a romantikával és a vallás újkori meggyengülésével fog eljönni, hogy a nyelvüség előtérbe kerül, s az addiginak az ellenkezőjét vallják az emberek: mindegy, hogy mit mond, csak magyarul (románul, szlovákul stb.) mondja! A nemzetfogalommal együtt kap tartalmat, értéket a nyelvüség, azaz hogy ha cseh vagy, beszélj és írd csehül! Legyen sok kis ország, és ott „olyanul” beszéljenek! Mára ez nagymértékben megvalósult, vannak takaros kis országok, ahol a feliratok a megfelelő (pl. szlovén, magyar, szlovák, lett, macedón) nyelven vannak és a pontos időt is így mondják be. Iskolás lányom megkérdezte egyszer, hogy Szerződéses Ománban hogy beszélnek: vajon szerződéses-omániul? Ráhagytam, hiszen nyelvében él a nemzet.

Tudjuk, számos eltérés van nyelv és nemzet között. Az örmény és ír nemzet létét, összetartását, nemzettudatát nem vonnám kétségbe, holott tagjaik túlnyomó része nem beszél az örmény illetve ír nyelvet. A finn, svájci, indiai nemzet létét sem vonnám kétségbe azért, mert tagjaik többféle nyelvet beszélnek, és az osztrák, chilei, Egyesült Államok-beli nemzeti érzést sem becsülhetjük le azért, mert nincs saját nyelvük. Az mindenesetre tény, hogy itt Közép- és Kelet-Európában nyelvüség és nemzetiség között gyakran túl messzire megy az azonosítás, amit az *-unk/-ünk* végződés bőséges használata is mutat: hegyeink, völgyeink, hőseink, költőink, ragjaink, képzőink, mássalhangzóink. Ez a nyelvet túlzott pszichikai közelségbe hozza, a nyelvről való gondolkodást megnehezíti. Ráadásul nagyon idejétmúlt, hiszen gondoljunk bele, hány iskolai osztályban kell a — magyarul már jól tudó, mert itt született —

kínai, arab vagy lengyel gyerekek feleléskor azt mondaná: „a búza szót az Etelközből hoztuk magunkkal”.

A romantikus nacionalizmus eleinte nem foglalkozott azzal, milyen az illető nyelv, csak az volt a fontos: legyen minden nemzetnek külön nyelve. A nemzeti nyelv tartalmi vonatkozásai csak a 20. század első felében, részben a nyelvtudomány fejlődésével, részben a fajelméletek hatására kerültek előtérbe. E korban sokan a nemzeti nyelv tartalmát, azaz szerkezeti vonásait próbálták rávetíteni a kultúrára, ugyanúgy, mint a faji jegyeket. A magyar *három alma*-féle egyes számú szerkesztésből azt szűrték le, hogy a magyar nem kalmárnép, nem isteníti a számolást; a nyelvtani nemek hiányából pedig azt, hogy ez a nyelv tiszta, egyszerű, ősi, nem él fölösleges, pedáns megkülönböztetésekkel. Míg a román és szlovák nacionalisták a nyelvük ősi indogermán (azaz árja) mivoltát, a latinnal, ógöröggel, szanszkrittal való — valóban bizonyított — rokonságát hangsúlyozták, addig magyar kortársaik és érzülettársaik nem tehettek mást, mint ellencsapásként a primitívség kultuszát hirdették meg, a turáni őserőt, a szittyá egyszerűséget látták bele a magyar nyelvbe és persze a rájuk jellemző rövidzárlattal a magyar gondolkodásba és magyar emberbe. E gondolkodás legjellemzőbb képviselője Karácsony Sándor volt: hallatlan károkat okozott a magyar nyelvről való gondolkodásban, a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában. Karácsony azt hirdette például, hogy a magyar nyelvhez jobban illik a mellérendelés (*Kiment az állomásra és hazavitte a nagyapját*), mint az alárendelés (*Kiment az állomásra, ahonnan hazavitte a nagyapját*), és hogy ezért az utóbbi szerkesztés kerülendő, magyartalan és helytelen. Erre, mondanom sem kell, semmiféle bizonyíték nincs, beszélők ezrei élnek ezzel a szerkezettel, s így a nyelvész nem mondhat róla mást, mint a többi magyar szerkezetről: használják, tehát van. Mégis érdekes, hogy egy hetilapban nemrég (tehát a 21. század elején!) egy olvasói levélben valaki — ártatlanul, nyilván iskolai emlékeire támaszkodva — Karácsony mellérendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le.

Nyelv és társadalom viszonyának ezek az erőltetett tartalmi „megfeleltetései” a lepezett xenofóbia, a fajtisztság-elmélet utolsó búvóhelyei. Alapvető tévedésük, hogy a nyelvűséget örökletes dolognak állítják be — pedig csak a nyelviség öröklődik, a nyelvűség nem. Örökletes az az ösztönös kényszer, hogy két éves korunk körül nyelvet kell tanulni és használni, de hogy melyiket, az nem. A kisgyermeknek minden nyelv egyformán jól jön. Hiába voltak valakinek a felmenői valamilyen nyelvűek, ő — más környezetben nevelkedve — nem fog „emlékezni” felmenőinek nyelvére. Illyés Gyula büszkén hangoztatta, hogy ők sok generáció óta magyarul beszéltek, s nyilván hitte, hogy ettől az ő magyarsága genetikailag szebb, érettebb, igazibb. Ám ha — Isten ments — elárvult volna pólyás gyerekként, és mondjuk a jóságos Grünberger Izsák boltos nevelte volna föl, akkor olyan jiddis akcentusa lett volna, hogy a Borsszem Jankó a tíz ujját megnyalja a hallatán.

Gondolatmenetünk végén mondjuk ki tehát: a nyelvnek — pontosabban a nyelvűségnek, tehát hogy hol milyen nyelvet használnak — érdemben, lényegileg nincs köze a társadalomhoz, amely beszéli. Az eredmény negatív, de attól talán még érdekesebb, mert rácsafol a laikus és megalapozatlan közvélekedésre. Ami X nyelvet X nyelvvé teszi, tehát a hangtani és a nyelvtani rendszer milyensége, az nem tükröz az égvilágon semmit, legkevésbé

valamely kor valamely társadalmát. A szókincsnek már sokkal inkább van köze a társadalomhoz és annak életéhez, csak hogy az nem része a nyelvnek, minthogy a szókincsről nyelvészeti általánosítások nem tehetők, lévén (mint a neve is mutatja) lexikális természetű, azaz nincsenek a nyelvekben szókincsi szabályok.

Jegyezzük meg, hogy számos érintkező tudományágnak már sok és érdekes mondanivalója van nyelv és társadalom érintkezéséről, így például az írásbeliség kutatásának. Az írás nem szerves része a nyelvnek, sem filogenetikusan, sem ontogenetikusan, azaz minden nyelv és minden ember analfabétaként kezdi életét — és a legtöbb örökre az is marad, ám ez nem befolyásolja teljesértékű nyelv, illetve teljesértékű homo sapiens mivoltát. Az írás kulturális tényező, a társadalom alakítja ki, s így kapcsolata a társadalommal triviális és cirkuláris. A szerb írás azért különbözik a horvát írástól, mert a szerb társadalom (vallás stb.) különbözik a horvattól. Érdekes még a társasnyelvészet (szociolingvisztika), mely vizsgálja például az egyes nyelvváltozatok társadalmi megítélését, presztizsét, például hogy kik és miért érzik úgy, hogy a mai magyar *föjlöttek-e* és *föl-e jöttek* szerkesztésmódból az egyik „helyes”, a másik „helytelen”. (Mondanom se kell, hogy nyelvészetileg a kettő teljesen egyenértékű, a nyelvész számára értékkülönbségek nem léteznek.) A szociolingvisztika számára érdekes vizsgálati terület az úgynevezett nyelvművelő vagy nyelvvédő tevékenység is, tehát hogy kik és mikor érzik úgy, hogy be kellene avatkozniuk mások nyelvhasználatába, milyen alapon teszik ezt és mennyiben igényli működésüket a társadalom. Említsük továbbá az egyes nyelvek irodalmi és esztétikai felhasználhatóságát: más nyelv nyilván más felhasználásra ad jobb alkalmat, s a művészek élnek is ezzel, mint ahogy fából mást lehet faragni, mint kőből. Mindezekben a határterületeken nagyon is van köze a nyelvnek a társadalomhoz, pontosabban a kultúrához.

Összefoglalva: az könnyen belátható, hogy a nyelvesség mint ösztönszintű, biológia-közeli jelenség nem korrelál semmilyen társadalmi vonással (ahogyan a terhesség kilenc hónapja sem). Az azonban már nem triviális, és fent ezt igyekeztünk bizonyítani, hogy a nyelvűség — azaz a tájanként és koronként eltérő nyelvek használata — ugyancsak nem mutat értelmes és használható összefüggést a társadalmakkal.